

SON DÖNEM OSMANLI DEVLET
ADAMLARINDAN SÜLEYMAN FEYZÎ PAŞA'NIN
“TEFSÎRU KAVLIHÎ TEÂLÂ FE İN LEM
YA‘TEZİLÛKUM”
ADLI RİSALESİNİN TAHKİKLI NEŞRİ

ÖMER DİNÇ*
YUNUS ÖZTÜRK**

The Critical Edition of the Paper “Tafsîru Qawlihi Taâlâ Fa in Lam
Ya‘tazilukum” by Suleyman Fawzi Pasha,
One of the Statesmen of the Last Ottoman Period

Abstract: Suleyman Fawzi Pasha, living during XII-XIII. Century is one of the significant bureaucrats in the Ottoman Empire. Known as a statesman, Suleyman Fawzi Pasha has a lot of papers on the Islamic Sciences. In this work, we will try to present the critical edition of the paper “Tafsîru Qawlihi Taâlâ Fa in Lam Ya‘tazilukum”, the subject of which is the critics of the interpretation of al-Baydawi on Q 16. 91. In the first part of the paper, after giving information about the life and works of Suleyman Fawzi, we will pass the paper mentioned in review with regard to the form and content. In the final part, a critical edition of the paper by Suleyman Fawzi is to be included.

Keywords: Tafsir, Suleyman Fawzi, Baydâwi, Critics, Âyah.

---

* Arş. Gör., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir ABD. [omer_dinc25@hotmail.com].

** Arş. Gör., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam ABD. [yunusozturk@hitit.edu.tr].

Öz: Süleyman Feyzî Paşa H. XII ve XIII. yy'da yaşamış Osmanlı Devleti'nin önemli bürokratlardan birisidir. Devlet adamlığı ile tanınan Süleyman Feyzî'nin özellikle İslamî ilimler alanında kaleme aldığı birçok risalesi bulunmaktadır. Bu çalışmamızda Süleyman Feyzî Paşa'nın müfessir Beydâvî'nin Nisa suresi 91. ayetle ilgili yaptığı yorumun tenkidini içeren “*Tefsîru Kavlihi Teâlâ fe in lem ya 'tezilükum*” adlı risalesinin tahkikli neşrini sunmaya gayret edeceğiz. Çalışmamızın ilk bölümünde Süleyman Feyzî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgiler verildikten sonra, ilgili risalenin şekil ve muhteva açısından değerlendirilmesi yapılacaktır. Çalışmanın son kısmında ise Süleyman Feyzî'nin söz konusu risalesinin tahkikli neşrine yer verilecektir.

Anahtar Sözcükler: Tefsir, Süleyman Feyzî, Beyzâvî, Tahkik, Âyet.

Giriş

I. Süleyman Feyzî Paşa'nın Hayatı

Kaynaklarda aslen Gürcü olduğu zikredilen¹ Süleyman Feyzî Paşa'nın, ailesi ve doğum tarihi ile ilgili herhangi bir bilgi kaynaklarda mevcut değildir. İzmirli Seyyid Ahmed Efendi'nin kölesi olduğu bilinen Süleyman Feyzî'nin adı kaynaklarda Süleyman Feyzî şeklinde yaygın olarak kullanılmaktadır. İsmâil Paşa'nın belirttiğine göre tam adı Süleyman Feyzî Paşa Vezir b. Abdullah Mevla Ahmet el-İzmîrî et-Tevkî'î'dir.² Yazma eserlerinde ise adı Abdülmennân Feyzî Süleyman et-Tevkî'î (fî devlet-i âl-i Osman) şeklinde geçmektedir.³

¹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî yahut Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*, Matbaâ-i Âmire 1308-1311, c. III, s. 90; Ahmed Resmî Efendi, *Hâlîfeü'r-Rüesâ*, Önsöz: Prof. Dr. Mücteba İlgürel, İndeks: Recep Ahıskalı, İstanbul 1992, s. 120; İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifin, esmâ u'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, Maârif Vekâleti Matbaâsı, İstanbul 1951, c. I, s. 406; Bursalı Mehmed Tahîr, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaâ-i Âmire 1342, c. III, s. 117; Murat Kasap, *Osmanlı Gürcüleri, Gürcistan Dostluk Derneği Tarih Serisi I., Gürcü Osmanlılar*, I. Bsk., İstanbul 2010, s. 133; Yalçın Atalık, “Tevkî'i Süleyman Feyzî Paşa” *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu*, c. I, ss. 309-310. Ayrıntılı bilgi için bk. Yunus Öztürk *Süleyman Feyzî Paşa'nın er-Risâletü'l-Müftezile fi'r-Reddi Ale'l-Mu'tezile Adlı Eserinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum 2015, ss. 4-8.

² İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, c. I, s. 406.

³ Abdülmennân Feyzî Süleyman et-Tevkî'î, *er-Risâletü'l-müftezile fi'r-reddi ale'l-Mu'tezile*, Hasan Paşa Ktp., nr. 985; Süleymaniye Ktp., Halet Efendi Bölümü, nr. 420; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Osman Ergin Yazmaları, OE_Yz_1084/03.

Süleyman Feyzî küçük yaşlardan itibaren zekâ ve yetenekleriyle hâcegândan olan efendisi Seyyid Ahmed Efendî'nin dikkatini çekmiş⁴ ve bizzat efendisi tarafından yetiştirilmiştir.⁵ Kaynakların bilgi sunmadığı diğer bir husus ise, Süleyman Feyzî'nin eğitim hayatıdır. Sadece bir kaynakta “İstanbul’a getirildikten sonra medrese eğitimi gördüğü” kaydına rastlanmaktadır.⁶ Kaynakların hayatı hakkında bilgi sunmamasına rağmen Süleyman Feyzî'nin bir dönem için özellikle “sahn” veya “dâhil” müderrislerinden olabileceği ihtimali üzerinde durmak mümkündür. Özellikle Süleyman Feyzî'nin küçük yaşta efendisinin gözetiminde hâcegânda bulunması dolayısıyla devlet erkânı içerisinde eğitimini tamamlamış olduğu söylenebilir. Bununla birlikte telif ettiği risalelerin önemli bir kısmının Kelam, Arap Dili, Hadis, Tefsir vb. İslamî ilimlere ait olduğunu ifade etmek gerekir. Söz konusu risalelerinde Beyhâki, Zemahşerî, Râzî, Beydâvî, İmam Birgivî, Neseî, Seâlebî, Kemalpaşazâde, Zerkeşî gibi ulemanın eserlerine yaptığı atıflar; bazı risalelerinde özellikle Zemahşerî ve Beyzâvî'ye yönelik eleştirileri dikkate alındığında medrese eğitimi almış olmasının kuvvetle muhtemel olduğu söylenebilir.⁷ 70'e yakın yaşlarda vefat eden Süleyman Feyzî'nin otuz yıl kadar devlet kademesinde sadâret mektupçusu, başhalife, mektûb-i sadr-i âli, maliye tezkirecisi, mevkûfâtî, sadâret kethüdâsı, tersane, defter ve darphâne emniyeti, defterdâr-ı şekk-ı evvel ve sâni, nişancı/tevkî'î/tuğrâî, Sivas valiliği, reisü'l-küttâplık, Rumeli valiliği ve Sofya ve Belgrad seraskerliği, Halep valiliği gibi görevler yürüttüğü bilinmektedir.⁸ H. 1178-1204 arası tarihleri kapsayan bu görevleri Süleyman Feyzî'nin kırk yaşından sonraki dönemini gösterdiği dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Süleyman Feyzî'nin bu yaşına kadar herhangi bir görevde yer almaması, onun hayatının ilk yıllarının bir kısmını talebe, bir kısmı da müderris olarak geçirdiği yorumumuzu güçlendirmektedir.

⁴ Süreyya, *Sicilli-i Osmânî*, 1311, c. III, s. 90; Ahmed Resmî, *Halîfetü'r-Rüesâ*, s. 120

⁵ Kasap, *Osmanlı Gürcüleri*, s. 133.

⁶ M. Orhan Bayrak, *Osmanlı Tarih Yazarları*, Milenyum Yay., İstanbul, 2002, s. 149.

⁷ Öztürk, *Süleyman Feyzî Paşa'nın er-Risâletü'l-Müftezile fi'r-Reddi Ale'l-Mu'tezile Adlı Eserinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirmesi*, ss. 9-10.

⁸ Öztürk, *Süleyman Feyzî Paşa'nın er-Risâletü'l-Müftezile fi'r-Reddi Ale'l-Mu'tezile Adlı Eserinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirmesi*, ss. 24-41.

Süleyman Feyzî'nin aldığı eğitim ve müderrisliği hakkında yaptığımız değerlendirmeleri daha fazla destekleyen diğer bir veri ise, görevleri arasında bulunan nişancılığın/tuğrâî "sahn" veya "dâhil" müderrislerinden seçilmesinin Fatih Kanunnâmeleri'nin bir gereği olması ve ilgili kanuna aykırı atamanın kaynaklarda yer almadığı tespitidir.⁹ Bununla birlikte Süleyman Feyzî'nin telif ettiği eserler, eserlerinde atıf yaptığı ve eleştirdiği âlimler, risalelerinde ele aldığı konular, nişancıların sahn veya dâhil müderrislerinden seçilmesi, İstanbul'da medrese eğitimi aldığıının nakledilmesi, devlet görevinin kırk yaşında sonra başlayıp bu döneme kadar kaynakların sessizliği vb. hususlar dikkate alındığında, küçük yaşlarda İstanbul'a getirildikten sonra iyi bir eğitim aldığı ve "sahn" veya "dâhil" müderrislerinden biri olarak kısa süre görev yapmış olabileceği tahmininde bulunmak mümkün gözükmemektedir.

230
OMÜİFD

Süleyman Feyzî'nin evliliği hakkında kaynaklarda yeterli derecede bilgiye rastlanmasa da, Ahmed Resmî Efendi "evlâdı olmamıştır" kaydını düşerken¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde "Âtiyetullah" adında bir kızıdan bahsedilmektedir.¹¹ Osmanlı Devleti'nde farklı kademelerde görev aldığını belirttiğimiz Süleyman Feyzî'nin Rusçuklu Şerif Hasan Paşa'nın katli üzerine III. Selim'e sunulan Sadr-ı Âzam listesinde yer almıştır. Uzunçarşılı, Padişah'ın isteği üzerine sadaret kaymakamı Salih Paşa'nın hazırladığı listedeki yedi isimden birinin Süleyman Feyzî olduğunu nakletmektedir.¹²

Sadaka-i cariyeye önem verdiğini söyleyebileceğimiz Süleyman Feyzî'nin,¹³ hem sadakaya hem de ilme olan düşkünlüğünü gösteren bir

⁹ Yusuf Halaçoğlu, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 18; Öztürk, Süleyman Feyzî Paşa'nın er-Risâletü'l-Müftezile fi'r-Reddi Ale'l-Mu'tezile Adlı Eserinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirmesi, ss. 9-10.

¹⁰ Ahmed Resmî, *Halîfetü'r-rüesâ*, s. 122.

¹¹ BOA, C. ML., 235, 9850, 14/ZA/1197.

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1978, c. IV, II. Kısım, s. 454.

¹³ Paşa, Sivas Valiliği sırasında Yıldız Irmağı Köprüsü'nü onarmış ve üzerine "...Bu dünyadır geleneler hep geçer bir nik-i nam kalsın

husus da mevcuttur. Buna göre Süleyman Feyzî, Çorum'da bir kütüphaneye inşa ettirmiş ve bu kütüphaneye eşsiz eserlerin de içinde bulunduğu 565 eser vakfetmiştir.¹⁴

Kaynakların yeterli derecede bilgi sunduğu konulardan biri de Süleyman Feyzî'nin vefat tarihi ve yeridir. Mevcut kaynaklarda Süleyman Feyzî'nin Halep Valiliği sırasında yetmiş yaşına yakın hayatını kaybettiğine dikkat çekilirken, tarihin ne olduğu sorusu ise farklılıkları içermektedir. *Osmanlı Müellifleri* ve *Halîfetü'r-rüesâ* h. 1206 yılını zikrederken, *Sicill-i Osmânî*, *Mu'cemu'l-müellifin*, *Hediyetü'l-ârifin* h. 1208 tarihini tercih etmektedir.¹⁵ Arşiv belgeleri arasında yer alan iki belgenin de h. 1208 tarihini işaret etmesi,¹⁶ vefatı hakkında h. 1208/m. 1793-1794 tarihinin daha isabetli bir tarihlendirme olacağı kanaatini oluşturmaktadır.

II. Eserleri:

Feyzu'l-bihâr 'alâ riyazi'l-İzhâr: Birgivî Mehmed Efendi'nin (v. 1573) *231*
İzhâru'l-esrâr adlı eserinin şerhidir.¹⁷ Ülkemiz kütüphanelerinde iki nüshasını tespit edebildiğimiz eserin,¹⁸ Kastamonu nüshası kataloglarda sehven Yusuf Bahrî el-Halvetî adına kaydedilmiştir. Ayrıca eserin dibacesi-

OMÜİFD

*Kemal ehli sıdık cari hadisini eder icra
Seza yazsa benan genç mücevher harf ile tarih
Süleyman Feyzî cîsr-i Yıldız Hakk'a kılıp ihya"*

Mısralarını yazdırmıştır. Kasap, *Osmanlı Gürcüleri*, s. 134.

¹⁴ Kütüphane ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmed Resmî, *Halîfetü'r-rüesâ*, s. 122; İhsan Sabuncuoğlu, *Çorum Tarihine Ait Derlemelerim I*, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2010, s. 58; Murat Kasap, *Osmanlı Gürcüleri*, s. 134; Mahfuz Söylemez, "Çorum Hasan Paşa Kütüphanesinde Bulunan İslam Tarihi İle İlgili Yazmalar I", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 2002/I, s. 294; Hicri 1318 Ankara Vilayet Salnamesi Çorum Sancağı, Mutasarrıf: Âsîf Paşa, s. 259.

¹⁵ Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1342, s. III, s. 117; Ahmed Resmî, *Halîfetü'r-rüesâ*, s. 122; İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, c. I, s. 406; Süreyya, *Sicilli-i Osmânî*, 1311, c. III, s. 90; Ömer Rıza Kahrhâle, *Mu'cemu'l-müellifin terâcîmu musannifi'l-kütübi'l-arabiyeti*, Müessesetür-risâle, yy., ts., s. 795.

¹⁶ BOA, C. ML. 612, 25202, 29/ZA/1208; BOA, C. ML. 610, 25147, 29/M/1208.

¹⁷ Süreyya, *Sicilli-i Osmânî*, 1311, c. III, s. 90; İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, c. I, s. 406.

¹⁸ Süleyman Feyzî, *Feydu'l-bihar 'alâ riyadi'l-izhâr*, Çorum Hasan Paşa Ktp., 19 Hk 2660, vr. 282; *Feyzu'l-bihâr 'ala riyazi'l-izhâr*, Kastamonu İl Halk Ktp., 37 Hk 1148, vr. 285.

nin de Ebü'l-İrfan Sabban Muhammed b. Ali el-Mısırî (h. 1206) tarafından şerh edildiği görülmektedir.¹⁹

Mektûbâtî's-Selâtin fi'l-Mu'âhedât ve'l-Ferâmîn: Siyasi tarihe dair yazdığı nakledilen²⁰ eseri, yaptığımız araştırmalarda kütüphanelerimizde tespit edemedik.²¹

Hüsnü's-Sülûk fi şe'ni'l-Mülûk: Süleyman Feyzî'nin Hadis-i erbâin tercümesi olan²² eserinin, Yıldız Kütüphanesi'nde bulunduğu belirtilse de²³ kütüphane kataloglarında böyle bir eserle karşılaşamadık.

er-Risâletü'l-müftezile fi'r-reddi 'ale'l-Mu'tezile: Melek ve insan arasındaki efdaliyet sorununu, Zemaşerî ve Beydâvî'nin tefsirlerindeki açıklamalarına yönelik eleştirileri içermektedir. Müellif, Beydâvî'nin bazı ifadelerini mantık ilmini kullanarak eleştirmektedir. Etimolojik, mantıkî ve edebiyata dair ıstılahların yoğun olarak kullanıldığı risale, müellif

232 hayatta iken birçok defa istinsah edilmiştir.²⁴ *Umdetu'l-akvâl* adıyla da OMÜİFD Kâdızâde Seyyid Ömer b. Şeyh İbrahim tarafından da şerh edilmiştir. Bu

¹⁹ Ebü'l-İrfân Sabbân Muhammed b. Ali el-Mısırî, *Şerh Diba ce feyzü'l-bihâr ala riyazi'l-izhar*, Süleymaniye Ktp., Yozgat Bölümü, nr. 687, vr. 48; Yalçın Atalık, "Tevkî'i Süleyman Feyzî Paşa" c. I, s. 304; Öztürk, *Süleyman Feyzî Paşa'nın er-Risâletü'l-Müftezile fi'r-Reddi Ale'l-Mu'tezile Adlı Eserinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirmesi*, ss. 12-13.

²⁰ İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, c. I, s. 406; Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1342, s. III, s. 117; Kasap, *Osmanlı Gürcüleri*, s. 134; Bayrak, *Osmanlı Tarih Yazarları*, s. 150. Bu eserin Mısır Hidiv ve Milli Kütüphaneleri'ndeki nüshalarının tespiti ve temini hakkında yapılan bir girişim için bkz. Atalık, "Tevkî'i Süleyman Feyzî Paşa" c. I, s. 305.

²¹ Bu eserin Mısır Hidiv ve Milli Kütüphaneleri'ndeki nüshalarının tespiti ve temini hakkında yapılan bir girişim için bkz. Yalçın Atalık, "Tevkî'i Süleyman Feyzî Paşa" c. I, s. 305.

²² Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1342, s. III, s. 117; Kasap, *Osmanlı Gürcüleri*, s. 134.

²³ Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1342, s. III, s. 117.

²⁴ Bu risalenin nüshalarının tanıtımı, tahkik ve tercümesi; ayrıca melek ve insan arasındaki efdaliyet tartışmasının İslam düşünce geleneği içerisinde Kelam, İslam Felsefesi ve Tasavvuf açısından değerlendirilmesi hakkında bkz. Öztürk, *Süleyman Feyzî Paşa'nın er-Risâletü'l-Müftezile fi'r-Reddi Ale'l-Mu'tezile Adlı Eserinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirmesi*, ss. 17-216.

şerhin de müellif nüshası, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi'nde yer almaktadır.²⁵

III. “Tefsîru Kavlihî Teâlâ Fe İn Lem Ya'Tezilûkum” Adlı Risalenin Nüshaları ve Şekilsel Açından Değerlendirilmesi

Tahkikli neşrini sunacağımız risale Nisâ sûresi 91. ayetin tefsirini konu edinmektedir. Özellikle de Beydâvî'nin ilgili ayet hakkındaki değerlendirmelerinin ve Zemahşerî'nin yaklaşımlarının irdelendiği görülmektedir. Kütüphanelerimizde beş nüshasını tespit edebildiğimiz risale, kataloglarda bazı isim farklılıklarıyla kayıtlıdır. Biz de risalelerin ayrı ayrı tanıtımına yer verirken bu farklılığı dikkate alacağız.

a. Risâle fî izâhi âyâtî'l-cihâd:²⁶

Çorum Hasan Paşa Kütüphanesinde bulunan risale, 8 varak olarak görünmektedir. Yazı türü nesih olan risalenin müstensihî el-Fakîr Hâfız Abdurrahîm'dir. Çorum'da bulunan bu risale, kütüphane ve katalog numaraları aynı olmak şartıyla, İSAM Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanında ise “*et-Timsâl ve'l-Beyân Ta'lîk alâ Tefsîri Ba'dı ayât min Envâr*” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Risalenin isimlendirilmesinde karşımıza çıkan farklılıklar, risalenin doğrudan müellif tarafından tesmiye edilmesiyle alakalı olduğu görülmektedir. Bununla birlikte “*et-Timsâl ve'l-Beyân Ta'lîk alâ Tefsîri Ba'dı ayât min Envâr*” adlandırması ise, risalenin içeriğinden hareketle belirlenmiş ve kaydedilmiş olabilir. Zira Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl* adlı eserinde bazı ayetler hakkında yaptığı değerlendirmelerin, müellifin üzerinde durulan en önemli husus olduğu söylenebilir. Hatta risalenin Beydâvî'nin bazı ayetlerdeki ifadelerine yazılmış bir ta'lik olduğu da rahatlıkla ifade edilebilir. Risalenin istinsah tarihine dair herhangi bir kaydın olmaması da dikkat çekmektedir. Takrizlerin başladığı yerde ve risalenin sonunda ise, Süleyman Feyzî'nin vakıf mühürü ve Seyyid Abdülhalim'in mütalaa kaydı yer almaktadır.

²⁵ Kâdizâde Ömer b. İbrahim, *Umdetü'l-akvâl*, Kastamonu İl Halk Ktp. 37 Hk 3889/1, vr. 1b-18b.

²⁶ Süleyman Feyzî Paşa, *Risâle fî izâhi âyâtî'l-cihâd*, Çorum Hasan Paşa Ktp., 19 Hk 153, vr. 1b-8b.

b. Akâid'den Risâle²⁷

Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi'nde "akâidden risale" adıyla kayıtlı olan risale, Süleyman Feyzî'nin mezkûr tefsir risalesidir. Nesih yazı stili ile kaleme alınan risalenin müstensihî belli değildir. 15 satır şeklinde istinsah edilen risale 8 varaktır.

c. Kur'an'dan bazı ayetlerin tefsiri²⁸

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Koleksiyonunda yer almaktadır. 1084 no'lu demirbaşta üç nüsha yer almaktadır. Süleyman Feyzî'nin risalelerinin bir mecmuası olup 1084/01 ve 1084/02 nüshaları ilgili tefsir eseridir. 18/b-31/a²⁹ arasında ise daha önce bahsi geçen "er-Risâletü'l-müftezile fi'r-reddi 'ale'l-Mu'tezile" adlı risalesi yer almaktadır. Mecmuanın 15/a-17/a varakları arası boştur. Tefsir risaleleri bir arada bulunduğundan ayrı başlık altında zikretmeye gerek görmedik.

234 Nüshaların müstensihî de aynı isimdir. Risalelerin baş kısımlarında yer
OMÜİFD alan takrizlerin de aynı isimlere ait olduğu görülmektedir.

Osman el-müderri b. es-Seyyid Mehmed el-Karsî'nin istinsah ettiği nüshaların 1084/1 nolu demirbaşta kayıtlı olan vr. 2/b-8/a aralarında 17 satır şeklinde istinsah edilen nüshanın 1/b-2/a varaklarında Müftîzâde Halil el-Kürdî, Nusret isimleri zatların takrizleri yer almaktadır. 1084/2'de ise takrizler 9/b-10/a varaklarında karşımıza çıkmaktadır. Metnin kendisi ise 10/b-14/b arasında 17 satır şeklinde istinsah edilmiştir. Bu nüshalar arasındaki belirgin bir fark ise müstensihînin nisyanı neticesi olabileceğini tahmin ettiğimiz bir eksiklik dikkat çekmektedir. Buna göre 1084/01'de

²⁷ Süleyman Feyzî, *Akâidden Risale*, Kütahya Vahid Paşa İl Halk Ktp., 43 Va 2669, vr. 8.

²⁸ Feyzî Süleyman Paşa, *Kur'an'dan Bazı Ayetlerin Tefsiri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, OE_Yz_1084/1, vr. 2b-8a; Feyzî Süleyman Paşa, *Kur'an'dan Bazı Ayetlerin Tefsiri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, OE_Yz_1084/2, vr. 10b-14b.

²⁹ Müellife ait risalelerin kataloglarda geçen ve sayfa numaralarını ifade eden a ve b işaretlerini kütüphanelerde geçen şekliyle vermeye gayret ettik. Çalışmanın tahkik kısmında ise, a ve b şeklinde ifade edilen bu işaretlerin Arapça'daki karşılıkları olan ا ve ب harflerini kullanmayı tercih ettik.

3/b-4/a arasında ve diğer nüshalarda da bulunan varak, 1084/02'de yer almamaktadır.

d. Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ fe in lem Ya'tezilûkum³⁰

Süleymaniye Kütüphanesi Yozgat Bölümü'nde yer alan risale vr. 1/b-9/a arasındadır. Yozgat Kütüphanesine vakfedilen bir nüshadır ve vakıf mührü mevcuttur. Vakıf şartları arasında risalenin vakfedildiği kütüphaneden çıkarılmaması, yerinin değiştirilmemesi ve satılmaması gibi istekler de dikkat çekmektedir. İBB Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmalarında karşılaştığımız takrizler ve bunların sahipleri Yozgat nüshasında yer almaktadır. Risalenin vakfedildiğini belirten ve Süleyman Feyzî'nin mührünün bulunduğu varakta h. 1207 tarihi yer almaktadır. Daha önceki varaklarda ise Müftüzâde Seyyid Mehmed Arif, Nusret ve Halil isimlerine ait takrizler yer almaktadır. Risalenin kapak sayfasının içinde “*er-Risâletü'l-mütefazzile fi'r-reddi 'ale'l-Mu'tezile likavlihi azze ve celle ve lekad kerrammâ benî Âdem, Şerh dîbâce feyzu'l-bihâr 'alâ riyazi'l-izhâr ve risale fî tefsiri kavlihi azze ve celle fe in lem ya'tezilûkum el-âyet fî sureti'n-Nisâ*” şeklinde daha önce zikrettiğimiz eseri ve bir başka eserinin dibacesine yapılan şerhin adları yazılmıştır. Çorum nüshasının başında yer alan Seyyid Abdülhalim'in mütalaa kaydı, bu nüshada risalenin sonunda vr. 9/a'da yer almaktadır. Bu da Çorum ve Yozgat nüshalarının birbirinden istinsah edildiği izlenimini vermektedir. Herhangi bir telif ve istinsah tarihinin dikkatimizi çekmediği risalenin vakıf tarihinin h. 1207 olduğu dikkate alındığında, h. 1207 tarihinde ya da daha önce istinsah edildiğini söylemek gerekmektedir. Bundan dolayı, risalenin Süleyman Feyzî hayatta iken istinsah edilip vakfedildiği rahatlıkla ifade edilebilir. Aynı zamanda metin içerisinde istinsah farklılığının en az olduğu nüshanın bu olduğunu söylemek mümkündür. Hatta Osman Ergin Yazmalarında yer alan nüshaların her ikisinde bulunmayan, Kütahya ve Çorum nüshalarında ise hâmişte yer alan ibarelerin Yozgat nüshasında olması gerektiği şekliyle metin içerisinde istinsah edildiği görülmektedir. Ayrıca bahse konu nü-

³⁰ Süleyman Feyzi Paşa b. Abdullah el-Gürce, *Risale fî Tefsiri Kavlihi Teala Fe-in Lem Ya'tezilukum*, Süleymaniye Ktp., Yozgat Bölümü, nr. 820, vr. 1-9.

ha, diğer nüshalara nazaran daha okunaklı olması onun düzgün bir şekilde korunduğunu göstermekte ve herhangi bir silintinin olmaması da dikkat çekmektedir. Gerek belli bir tarihin, gerek vakıf mührünün bulunması ve bu vakfın Süleyman Feyzî'nin hayatta olduğu dönemde gerçekleşmesi, diğer taraftan istinsah farklılıklarının azlığı vb. hususiyetler, bu nüshayı tahkikli neşirde asıl metin olarak kullanılmaya daha elverişli kılmaktadır. Biz de zikrettiğimiz bu gerekçeler sebebiyle tahkikli neşirde Yozgat nüshasının asıl kabul edileceğini belirtmek isteriz.

III. Risalenin Muhtevası Hakkında Bazı Mülahazalar

Risalenin muhtevasında ise, Süleyman Feyzî, müfessir Beydâvî'nin Nisa 4/91. ayet hakkında yaptığı tefsire dair izahını pek çok açıdan tenkide tabi tutmakta ve Beydâvî'nin ayetle ilgili açıklamalarını kabul etmemektedir. Söz konusu ayette, Hz. Peygamber döneminde O'nun yanında iken Müslüman olduklarını dilleriyle ikrar edip, kendi kavimlerine döndükleri zaman eski inançlarına geri dönen kimselerden bahsedilmiş ve bu şahısların hayat haklarını güvence altına almak için Hz. Peygamber'le birlikte oldukları sürece kendilerini Müslüman olarak göstermeye gayret ettikleri belirtilmiştir.³¹ Bununla birlikte ayette "Eğer bunlar sizden uzak durmazlar, sizinle barış içinde yaşamak istemezler, ellerini savaştan çekmezlerse, onları yakalayın ve onları nerede bulursanız öldürün" kısmını Beydâvî, bahsi geçen Müslüman görünümlü kâfirlerin Müslümanlara savaş açmasalar bile Müslümanların onlara taarruzda bulunabileceğini ifade etmiş ve ayetin son kısmında zikredilen "İşte bunlara karşı size apaçık bir yetki verdik" ibaresini Müslümanların böyle bir hakka sahip olduklarına delil getirmiştir.³² Beydâvî tarafından yapılan söz konusu yoruma katılmayan Süleyman Feyzî, ayette ifade edilen şartları yerine getirdikleri sürece bahsi geçen

236

OMÜİFD

³¹ "Diğer bir takım kimselerin de hem sizden emin olmak, hem de kavimlerinden emin olmak istediklerini göreceksin. Bunlar küfre her döndürüldüklerinde ona atılırlar. Eğer bunlar sizden uzak durmazlar, sizinle barış içinde yaşamak istemezler, ellerini savaştan çekmezlerse, onları yakalayıp ve onları nerede bulursanız öldürün. İşte bunlara karşı size apaçık bir yetki verdik" en-Nisa, 4/91.

³² Bk. Ebu Saîd Nasruddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrârut-te'vîl*, tahk.: Mahmud Abdülkadir Arnavut, Daru Sâdir, Beyrut 2004, c.I, s. 234.

kimselerle savaşılmamasını ve bu anlamın bir önceki ayetle³³ uyum içerisinde olduğunu, kaleme aldığı risalesinde açıklamaya gayret etmiştir. Ayrıca Süleyman Feyzî, ayetle ilgili yaptığı izahın benzerini tefsir eserlerinde dile getiren Râzî, Ebu's-Suûd, Bikâî, Zemahşerî gibi müfessirlerin görüşlerine de yer vermiş, Beydâvî'nin yorumunun kabul edilemeyeceğini dile getirmiş ve Beydâvî'ye yönelik ayet bağlamında yaptığı tenkidlerini, Mantık ilminin esaslarını da dikkate almak suretiyle temellendirmeye gayret etmiştir. Süleyman Feyzî'nin Beydâvî'nin söz konusu bu ayetle alakalı tefsirini tenkide tabi tutmasının, kendisinin yaşadığı dönemde Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle olan ilişkilerine nasıl baktığına dair bazı ipuçlarını ortaya çıkardığını söylemek mümkündür. Zira Süleyman Feyzî'nin hayatta olduğu süreçte, Osmanlı'nın pek çok cephede savaş durumunda olması sebebiyle Osmanlı'nın söz konusu zaman diliminde takındığı politik tavrın ve özellikle gayri müslim devletlere karşı yürütülen siyasetin keyfiyeti hakkında, Süleyman Feyzî'nin Beydâvî'ye yönelik bahse konu ayet bağlamında yaptığı itirazlardan yola çıkarak birtakım bulgulara ulaşılabileceği zikredilebilir.

IV. Tahkikte Kullanılan Risaleleri Belirten Rumuzlar ve Risalelerin Örnekleri

Çorum Hasan Paşa Ktp. Nüshası: ج,

Kütahya Vahid Paşa Ktp.: د,

Osman Ergin Yazmaları 1084/1 Nüshası: ع,

Osman Ergin Yazmaları 1084/2 Nüshası: ا,

Süleymaniye Ktp. Yozgat Bölümü Nüshası: ي

³³ “Ancak sizinle a ralarında anlaşma olan bir topluma sığınmış bulunanlar, yahut ne sizinle ne de kendi kavimleriyle savaşmayı içlerine sığdıramayıp (tarafsız olarak) size gelenler başka. Eğer Allah dileseydi, onları size musallat kılar dı da sizinle savaşır lardı. Eğer onlar sizden uzak durur, sizinle savaşmayıp size barış teklif ederlerse; Allah, onlara saldırmak için size bir yol (yetki) vermemiştir.” en-Nisa, 4/90.

Çorum Hasan Paşa Ktp. Nüshası: ج

238

OMÜİFD

Kütahya Vahid Paşa Ktp. Nüshası: و

Osman Ergin Yazmaları 1084/1 Nüshası: ٤

Osman Ergin Yazmaları 1084/2 Nüshası: ١

التحقيق:

رسالة في تفسير قوله تعالى { فَإِنْ لَمْ يَغْتَرْ لُوكُمُ } لسليمان فيضي (ت. ١٢٠٨هـ / ١٧٩٣-١٧٩٤ م).

[ظ١] بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي رفع غياهب³⁴ الشرك والإرتداد وأعطى هداية الاستسلام والإنقياد،³⁵ بإنزال الكتاب، لا ريب فيه الذي أحاد قلوب القواسي عما ينفيه، والصلاة والسلام على محمد خير من نطق بالحكمة وفصل الخطاب، وعلى آله واصحابه الطاهرين، هم الأنجاب والأنساب.

وبعد :

فيقول المفترق إلى فيض المنان سليمان فيضي من رجال آل عثمان، عامله الله بألطفه الخفية وأمهه بالفيوضات الوفية: [و٢] لما كنت من الطفولية إلى الشيخوخة ما زلت عن جهاد يستدعي به خصوص العلوم النقلية والعقلية³⁶ واجتهاد يرتجى به أمور الدولة العلية، فاقتطفنا من الأولى ثمارها بما يتيسر ومن الثانية إزهارها بما لا يتعسر. فاعتدنا الإشتغال بأحدهما فارغاً عن الآخر وبالغاً في كليهما من توفيق من بادر وما غادر. أفهمني الله نبذةً من مفاهيم الآيات البيّنات وقطرةً من بحر فيوض معاني التأويلات. كلها فضل منه وإحسان، لا بعمل مني وإتقان.

241

OMÜİFD

فتحدثنا مع بعض الفحول ممن له الرياد من الحسوس والمعقول قوله تعالى في سورة النساء {فَإِنْ لَمْ يَغْتَرْ لُوكُمُ} إلى آخر الآية. فاشتكل علينا تعليل البيضاوي (ت. ٦٨٥هـ / ١٢٨٦ م)، رحمه الله: {فَإِنْ مجرد الكف لا يوجب نفي التعرض}³⁷ فمستمدّاً من الملك الوهاب [ظ٢] إلهام ما يكون لي فيه وحسن مأب والمسؤل من ذوي العقول المعذرة فيما أقول. وليس قصدي بذلك سوى ترغيب الإخوان وتشريف الأذهان في معاني القرآن طمعاً في الغفران من الرحيم الرحمن.

{، الفاء تفرعية والمفرع عليه حال القوم الذين لإرادة إغفال قوله عزّ وجلّ: {فَإِنْ لَمْ يَغْتَرْ لُوكُمُ} المسلمين وإطمئنانهم، (أظهروا الإسلام)³⁸ وهو المفهوم من قوله تعالى {سَتَجِدُونَ آخَرِينَ} إلى آخر الآية. والمعنى إن لم يتركوا تعرضكم بقتل أو إيذاء أو لم يجانبوا قتالكم. {وَيُلْفُوا إِلَيْكُمْ السَّلْمَ} عطف على³⁹ المنفي كما مشى عليه جمهور المفسرين حتى الكشاف (ت. ٥٣٨هـ / ١١٣٣ م).⁴⁰ والبيضاوي رحمه الله كما سنبينه إن شاء الله تعالى. ومعنى الإلقاء، التنبذ على ما فسرّه البيضاوي وهو الطرح. والسلم

³⁴ جمع الغيب، بمعنى: شدة سواد الليل والجمال ونحوه، لسان العرب لابن منظور، ص ٣٣١/٥

³⁵ و: الأيقاد.

³⁶ و- العقلية.

³⁷ تفسير البيضاوي، ص ٢٣٤/١.

³⁸ ي، و: اظهروا لاسلام، تفسير البيضاوي، ص ٢٣٤/١.

³⁹ و- على.

⁴⁰ المراد هنا لتفسير الزمخشري.

العهد [و] والصلح. وتفسير الفخر الرازي (ت. ٦٠٦ / ١٢٠٩ م)، هنا أي أن يطلبوا الصلح،⁴¹ فيكون كلاهما تفسيراً باللازم. وبين حاصل المعنى بأن يكون "لم" مقدره، غايته لزوم إختيار المعنى المجازي بداع. سيظهر ذلك من البيان الآتي. قال في الأساس: "نبت الشيء من يده" طرحه ورمى به. ومن المجاز عدم المبالاة بالشيء نحو: "نبت أمرى ورأى ظهره" إذا لم يعمل به. ومنه قوله تعالى: { فَنَبِّئُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ }⁴² ومن المجاز أيضاً نبت إلى العدو ورمى إليه العهد ونقضه،⁴³ انتهى. ويقال: "نبت إليه العهد" عقده، ويكون النبت في عقد السلم أيضاً مجازاً. كان العهد متاع نبتة البائع إلى المشتري كما في بيع المنايذة المنهي عنه. ويقال له "بيع الإلقاء". فنبت المتاع إلى المشتري وجب البيع، لا مجازاً في النبت لكون المتاع منبذاً حقيقةً إلى بائع أو مشتري. وفي العهد يكون؛ مجازاً لعدم كونه منبذاً حقيقةً [ظ] من أحد المتصلحين إلى الآخر، وملقى ومطروحاً إليه. فنحنذ نبتة البائع على عقد العهد كما أطلق على نقض العهد بإعتبار آخر. إذا تقرر ذلك، علم أن الإلقاء يصح حمله على عقد عهد مع العدو⁴⁴ وعلى نقض عهد. منه أن إلقاء السلم على الشيوع بمعنى إعطاء الإنقياد. وعلى هذا أن تفسير البيضاوي إلقاء السلم هنا بمعنى: "نبت العهد"⁴⁵ وفي الآية السابقة بمعنى: (الإستسلام والإنقياد)⁴⁶ يحمل على التفتن في العبارة لا غير، كما يفهم ذلك من قوله تعالى { وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْفَىٰ إِلَيْكُمْ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا }⁴⁷.

قال الصفوي (ت. ٩٠٥ / ١٥٠٠ م)⁴⁸ وغيره من المفسرين معناه: الإنقياد أي ولا تقولوا لمن ألقى إليكم إنقياده لست مؤمناً.⁴⁹ ويفهم ذلك أيضاً من تفسير الطبري (ت. ٣١٠ / ٩٢٣ م)، رحمه الله حيث قال: {لَمْ يَقَاتِلُوكُمْ وَأَلْفُوا إِلَيْكُمْ السَّلَامَ}⁵⁰ يقول: وصالحوكم. والسلم هو الإستسلام. وإنما هذا مثل سائر، كما يقول الرجل للرجل: أعطيتك [و] قيادي وألقيت إليك خطامي إذا استسلم له وانقاد لامره. وكذلك قوله تعالى { وَأَلْفُوا إِلَيْكُمْ السَّلَامَ }⁵¹ قيادهم.⁵² وقال أيضاً في تفسير الآية الثانية { وَيُقْفُوا إِلَيْكُمْ السَّلَامَ } ولم يستسلموا إليكم فيعطوكم المعاهدة ويصالحوكم. انتهى بلفظه. إذا تقرر ذلك.

⁴¹ تفسير الفخر الرازي، ص ١٠ / ٢٣٢.

⁴² سورة آل عمران، ٣ / ١٨٧.

⁴³ أساس البلاغة لازمخشري ص ٢ / ٢٤١، ٢٤٢.

⁴⁴ و: العلق.

⁴⁵ تفسير البيضاوي، ص ١ / ٢٣٤.

⁴⁶ في هامش ج و ي ع: وعلى هذا يكون الإلقاء بمعنى الإعطاء: إذ هو لازم لهذا التفسير فيكون المقسّر بفتح السين مركباً كما كان تفسيره كذلك ويؤيد

هذا قول الطبري. تفسير البيضاوي، ص ١ / ٢٣٤.

⁴⁷ سورة النساء، ٤ / ٩٤. وفي الحفص "السلام".

⁴⁸ محمد بن عبد الرحمن بن محمد بن عبد الله الإيجي الشيرازي الشافعي.

⁴⁹ جامع البيان في تفسير القرآن لإيجي، ص ١ / ٣٨٩؛ وتفسير الفخر الرازي، ص ١٠ / ٢٣٢.

⁵⁰ سورة النساء، ٤ / ٩٠.

⁵¹ أ - من كلمة "اطماناهم" إلى كلمة "قيادهم". سورة النساء، ٤ / ٩٠.

⁵² جامع البيان عن تأويل آي القرآن، لابي جعفر محمد بن جرير الطبري، ص ٩ / ٢٣.

فقول القاضي⁵³ رحم الله تعالى عند قوله تعالى { وَيُلْقُوا إِلَيْكُمُ السَّلْمَ } وينبذوا إليكم العهد هو بمنزلة قوله وينقادوا إليكم بالعهد، بلا فرق. وبهذا يتضح المرام ويحصل الإلتئام عند ذوي الأفهام.

ولا يصح حمل قول القاضي: (وينبذوا) على النبذ الشرعي الذي هو نقض العهد مع المعاهد وردّه عليه؛ لانه⁵⁴ أن حمل على معنى النقض، يستلزم الخلاف من وجهين. [الوجه] الأول: إن القوم الآخرين المحدث عنهم بقوله تعالى { سَتَجِدُونَ آخَرِينَ } لم يقع منهم نبذ بمعنى نقض الصلح وردّه على المعاهد. بل كان حالهم إذا جاؤا إلى المسلمين يظهروا الإسلام؛ ليأمنوا على أنفسهم [٤ظ] وإذا رجعوا إلى قومهم يظهروا الكفر. الوجه الثاني: أنه لو كان المراد من قوله تعالى { وَيُلْقُوا إِلَيْكُمُ السَّلْمَ } ينبذوا إليكم العهد بمعنى ينقضوه ويردوه بالإخبار لقال الله تعالى من أول وهلة وينبذوا إليكم العهد كما قال سبحانه وتعالى لنبيه عليه الصلوة والسلام { فَأَنْبِئْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ }⁵⁵ والحاصل أن من تدبر حمل قول القاضي: (وينبذوا إليكم العهد) أي ويعطوا إنيادهم إليكم بالعهد.

فقوله سبحانه تعالى { فَإِنْ لَمْ يَعْتَرِلُوكُمْ وَيُلْقُوا إِلَيْكُمُ السَّلْمَ } أي فإن لم ينفادوا إليكم ولم يصلحوا فخذوهم واقتلوه. ويؤيد ذلك كلام العلامة الصفوي في تفسيره، حيث قال رحمه الله تعالى: عقب قوله تعالى { فَإِنْ لَمْ يَعْتَرِلُوكُمْ وَيُلْقُوا إِلَيْكُمُ السَّلْمَ } أي لم يصلحوا⁵⁶. فسر هذه الجملة بأسرها بهذه الكلمة اختصاراً واشعاراً بأن هذه الجملة لا يفهم [٥و] منها سوى الإنياد بالصلح. وخذا جذوة جمع من كبار المفسرين. ومن لم يتدبر هذا حمل النبذ في قول القاضي هنا بمعنى النقض، فقد سلك غير طريق المفسرين.

فإن قلت: إذا كان المراد التقنن، فما النكتة في اختيار النبذ في الآية الثانية والانياد والإعطاء في الآية الأولى؟ قلت: لوقوع ترتب الجزائين المرتبين على ما ينبغي. أما في الأولى فالجزاء المرتب فيها عدم التعرض مطلقاً. وفي الثانية هو القتل والتكيل. فيجب التنبيه والاهتمام؛ لوجود الشدة فيها، بخلاف الأولى.

{ وَيَكْفُوا أَيَدِيَهُمْ } عن القتال وهو كذلك. فيكون المعنى: إن لم يكن منهم إعتزال وإلقاء سلم وكف أيديهم. ويؤيد هذا المعنى أيضاً قول فخر الرازي في تفسير الآية الثانية أنه قال: "والمعنى فإن لم يعتزلوا قتالكم ولم يطلبوا الصلح منكم ولم يكف أيديهم عن إيذائكم"⁵⁷ { فُخِدُوا هُمْ وَأَقْتُلُوا هُمْ } [٥ظ] حيث تَقْتُلُوا هُمْ. "قال الأكثرون: وهذا يدل على أنهم إذا اعتزلوا قتالنا وطلبوا الصلح منا وكفوا أيديهم عن إيذائنا"⁵⁸ لم يجز لنا قتالهم ولا قتلهم. ونظيره قوله تعالى { لَا يَنْهَأُكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخَرِّجُواكُم مِّن

^{٥٣} تفسير البضاوي، ص ٢٣٤/١.

^{٥٤} وفي التعليق أ، ع: متعلق بقوله لا يصح.

^{٥٥} سورة الأنفال، ٥٨/٨.

^{٥٦} جامع البيان في تفسير القرآن لإبي، ص ٣٨٩ / ١.

^{٥٧} ي: ابدانكم.

^{٥٨} و: ايذائنا.

دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ⁵⁹ وقوله تعالى {وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ}⁶⁰. فخصص⁶¹ الأمر بالقتال لمن⁶² يقاتلنا دون من لم يقاتلنا. واعلم أن هذا الكلام مبني على أن المعلق بكلمة "إن" على الشرط عدم عند عدم الشرط⁶³ انتهى.

{فَخَذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ تَقْتُلُوهُمْ} أي: في أي مكان وجدتموهم سواء كان في الجبل أو الحرم. فالجزء مترتب على مجموع أجزاء الشرط كما نبه عليه سلطان المفسرين؛⁶⁴ إذ يفخر⁶⁵ بعلمه ومعلومه. فيكون حسن المقابلة بين قوله تعالى {فَإِنْ اغْتَرَلُّوكُمْ فَلَمْ يُقَاتِلُوكُمْ وَالْقَوَىٰ إِنْ كُنْتُمْ سَلِّمٌ فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا}⁶⁶ وقوله تعالى {فَإِنْ لَّمْ يَغْتَرَلُّوكُمْ}⁶⁷ إلى آخر الآية.

فقول البيضاوي: (حيث تمكنتم منهم) أخذه من الكشاف.⁶⁷ ومعناه في أي مكان اقتدرتم عليهم، لكم الرخصة التامة في قتلهم وتنكيلهم. وفي مثل هذه الرخصة الكاملة اللائق أن يرى ويراعى الشخص مكنة نفسه واجتماع أسباب الخلاف والمنكرات عن عدوانه⁶⁸ أو منكرأ يقوم مقام الجمع من الأسباب الذي يوجب القتل والقهر بلا عذر شرعي حتى يكون⁶⁹ العدل والإنصاف، ولا يكون الغدر والاعتساف عليهم. وتعلق أمر الوجوب على ما هو طبق إرادة الأمر القاسم بالقسط، وهو منوط على توارده وتجامع الأسباب العادية على طبق نفس الأمر والحقيقة، لا بورود السبب وحده. فاحتاج رحمه الله إلى التعليل بالنظر إلى تناسب المعاني بين الآيتين وإلى هذا الإطلاق والرخصة بأن يكون ردأ على الكشاف بأن يقال: [ظ] إن في الآية السابقة أقمّت السبب وحده لمنفى التعرض، وأتيت في الآية اللاحقة بقيد الإطلاق والرخصة عليهم بقولك حيث⁷⁰ تمكنتم منهم. وهو يوجب لنفي التعرض بالنظر إلى اجتماع الأسباب على حسب العادة لا السبب وحده مع أن الآيتين متقابلتان⁷¹ بالإيجاب⁷² والسلب. فيكون قول البيضاوي: (فإن مجرد الكف...) إلى آخره، تعليلاً للآية الأولى وللثانية بواسطة المقدمة المطوية كما أشير إليها. فتكون المقابلة

⁵⁹ سورة الممتحنة، ٨/٦٠.

⁶⁰ سورة البقرة، ١٩٠/٢.

⁶¹ و: فخص.

⁶² في جميع النسخ من.

⁶³ تفسير الفخر الرازي، ص ١٠٠/٢٣٢. أنظر: تأويلات القرآن للماتردي (ت. ٩٤٤هـ/١٩٤٤م)، ص ٣/٣٨٠.

⁶⁴ إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم لأبي السعود العمادي (ت. ٩٨٢هـ/١٥٧٤م)، ص ١/٧٥٥.

⁶⁵ ج، و: يفخر.

⁶⁶ سورة النساء، ٩٠/٤.

⁶⁷ الكشاف للزمخشري، ص ١/١٢٣.

⁶⁸ و: عدوانته.

⁶⁹ وفي التعليق أ، ع: أي يوجد.

⁷⁰ في هامش في جميع النسخ ولكن لم يقرأ في أو ع: هذه الجملة منشأ وللرد والتعليل. و إن كان مذهبا وإياها إن يكون منشأ للرد إذ عدم الكف كاف عن تعرض إليهم.

⁷¹ في هامش في جميع النسخ: كونهما متقابلتين بالإيجاب والسلب باعتبار الشرط لا الجزاء.

⁷² في هامش في جميع النسخ: بل هناك صنعة احتباك بان أحد في النظر اعتزال أحد الفريقين دون عدمه في الآخر على العكس لكون حكم اعتزالهما و علم اعتزالهما مستفادا بقدر هذا الطريق. وكذا الحكم و لو كان في البعض بدلالة أو إشارة.

على الكشف العلامة في قوله: "إن كف اليد أحد سببي إستحقاقهم لنفي التعرض"⁷³ رداً صريحاً لمن تدبر قول الكشف والبيضاوي في قوله تعالى {إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ أَوْ جَاؤُكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ}.⁷⁴ حيث قال الكشف في عطف قوله تعالى: "أو جاؤكم والوجه العطف على صلة الذين كأنه قيل الذين يتصلون بالمعاهدين أو الذين [و] لا يقاتلوكم. فقرر أن كفهم عن القتال أحد سببي إستحقاقهم لنفي التعرض عنهم."⁷⁵ واعتبر الأمران: أحدهما الإتصال بالمعاهدين و الآخر نفس الكف عن القتال وهو معنى قوله {فَلَمَّ يَفَاتِلُوكُمْ}. والبيضاوي عطف أيضاً على الصلة لكنه لم يفسر العطف مثل الكشف، بل خالفه فقال: (أي أو الذين جاؤكم كافين عن قتالكم وقتال قومهم استثنى عن الأمور بأخذهم وقتلهم، من ترك المحاربين فالحق بالمعاهدين أو أتى الرسول وكف عن قتال الفريقين)⁷⁶ انتهى. فاعتبر حال الإتصال والكف عن القتال أمراً واحداً لأن قوله {كافين} عقب قوله أي (و الذين جاؤكم) حال أي: حال كون الكافين المتصلين إلى المعاهدين أو إلى الرسول عليه السلام.⁷⁷ فالحال قيد لا يصلح أن يكون أمراً مستقلاً كما اعتبره الكشف. فلا مانع عن أن يكون سبباً ناقصاً ومن حيث المجموع كالسبب الواحد. وذلك [ظ] في إيجاب الشرطية إيقاعه وفي السالبة إنتزاعه. يعني في الموجبة وجود الكف وفي السالبة عدمه، إذا قلت: كفوا عن القتال وإذا قلت لم يكفوا عنه. فأجاب البيضاوي بقوله: (فإن مجرد الكف لا يوجب نفي التعرض) ما لم ينضم إليه الإعتزال وإلقاء السلم حتى يكون الجزاء مترتباً على مجموع أجزاء الشرط؛ لأنه لو لم يكن كذلك، لكان الجزاء مترتباً⁷⁸ على بعض أجزاء الشرط والبعض الآخر خارجاً عن ترتبه ويحتاج إلى حكم آخر. فهذا ليس بسديد. وعلى هذا يلزم إثبات الوساطة بين آيتي الإيجاب والسلب.

فإن قلت: لو كان الأمر كذلك، لكان تفسير البيضاوي في قوله (فإن مجرد الكف...) إلى آخره تعليلاً لإيجاب الشرطية لا السلبية. وأيضاً العطف يقتضي على هذا أن يكون للنفي لا المنفى حتى لا يتركب خلاف الظاهر بأن يقال إن مفهوم الآية الثانية يلزم أن يستفاد من الأولى بطريق مفهوم [و] المخالفة. قلت: إن مفهوم الآية السابقة متوقف على الآية اللاحقة بمناسبة الإيجاب والسلب. فلذا أتى بالتعليل في الثانية. وأما مفهوم المخالفة فلكونها من مذهب التحرير لا يضرنا وارتكاب خلاف الظاهر لو لم يكن لداغ، لكان كذا فلا يرد عليه ما يورد؛ لأن هنا حسن البلاغة والاختصار فيكون بياناً للأولى والثانية على أنه لا نسلم أن إتيان البيضاوي، هو خلاف الظاهر. كيف؟ وإن الآية الثانية وإن كان سبب نزولها في قوم آخرين إلا أنه في حكم الشرك والنفاق فيبينهما مساوات. ووجه آخر يؤيد هذا بأن يأخذ القرينة قوله تعالى {وَيَكْفُرُوا أَيْدِيَهُمْ} إلى قوله عز وجل {وَيُلْقُوا إِلَيْكُمُ السَّلْمَ} كما قاله البقاعي، فكان إلقاءهم العهد لم يتعين في الظاهر

⁷³ الكشف للزمخشري، ص ١٢٣/١.

⁷⁴ سورة النساء، ٩٠/٤.

⁷⁵ الكشف للزمخشري، ص ١٢٣/١.

⁷⁶ تفسير البيضاوي، ص ٢٣٣/١.

⁷⁷ أ، ع، و، ي: ع. م.

⁷⁸ و - على مجموع أجزاء الشرط لأنه لو لم يكن كذلك، لكان الجزاء مترتباً.

الا بكفهم عن المقاتلة.⁷⁹ وعلى هذا لا يكون وجود الكف وعدمه سبباً مستقلاً بأن كان تعليل البيضاوي [ظ] رداً على الكشاف وتعليل منطوقه تعليلاً إلى منطوق الآية الموجبة وبإشارته ودلالته إلى اشارة ودلالة الآية السالبة. وكلا القومين كانوا من المناقذين فكأنه ما بُين أحكام الذي أن خالفوا بما فعلوه وصدر الحكم في عدم التعرض لقوم وبالتعرض لقوم آخرين. فبقى نقيضا الأيتين. كيف كانتا؟ فلما أفادت الآية الثانية أن يكون نقيضاً للأولى وبالعكس فاكتفى بالآية الثانية أن يكون بيانا لنقض حكم الآية الأولى. والاكْتفاء في مثل هذا لا يكون إلا بذكر الثانية. فلذا أورده في عقبها حتى يكون تعليلاً صريحاً للأولى بمنطوقه وضمناً للثانية بإشارته وبمفهوم مخالفته.

فلحصول⁸⁰ التكملة والتوفيق بين المعاني الأيتين ولظهور مفهوم السالبة من ايجاب الشرطية، ذكره عقب الآية الثانية فكأنه مفاد الأيتين جملة واحدة. وإنما لا يناسب إتيانها إلا بعد الآية [و] الثانية. فافهم واقبل بالانصاف والقبول.

و صلى الله على سيدنا محمد و على آله و صحبه اجمعين.⁸¹

Kaynakça

- 246 Ahmed Resmî Efendi, Halîfetü'r-rüesâ, önsöz: Prof. Dr. Mücteba İlgürel, indeks: Recep Ahışhalı, İstanbul, 1992.
- OMÜİFD Atalık, Yalçın, "Tevkii Süleyman Feyzi Paşa" *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu*, Çorum Belediyesi Yayınlarınıları Lider Matbaacılık, Çorum, 2008.
- Bağdâdî, İsmâil Paşa, Hediyyetü'l-ârifîn, Maârif Vekâleti Matbaası, İstanbul, 1951.
- Bayrak, M. Orhan, *Osmanlı Tarih Yazarları*, Milenyum Yay., İstanbul, 2002.
- Beydâvî, Ebû Saîd Nâsıruddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envâru't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, tahk.: Mahmûd Abdulkâdir Arnavut, Daru Sâdır, Beyrut, 2004.
- Bikâî, Burhâneddîn Ebu'l-Hasen İbrahim b. Ömer, *Nazmu'd-Dürer fi Tenâsubi'l-Âyât ve's-Süver*, Daru'l-Kütübi'l-İslâmî, Kahire, ty.

⁷⁹ نظم الدرر في تناسب الآيات والسور، للإمام المفسر برهان الدين أبي الحسن إبراهيم بن عمر البقاعي، (ت. ٨٨٥ هـ / ١٤٨٠ م)، دار الكتاب الإسلامي، القاهرة، بدون تاريخ، ص ٣٥٩/٥.

^{٨٠} أ، ع-؛ ج، و في هامش من "وجه آخر" إلى "ومفهوم مخالفته".

^{٨١} ج: تمقها الفقير حافظ عبد الرحيم؛ أ: حررها السيد عثمان المدرس ابن السيد محمد القرصي عفى عنهما؛ ع: باقي يا قوم. حررتها بعون الملك الوهاب وحسن توفيقه المستطاب. انا احوح الورى السيد عثمان المدرس ابن السيد محمد القرصي.

- Ebu's-Sûud, İbn Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-kitâbi'l-Kerîm* tahk. Abdulkadir Ahmed Atâ, Mektebetü'r-Riyâdi'l-Hadîseti, Riyâd, ty.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.
- İcî, Muhammed b. Abdurrâhman b. Muhammed b. Abdullah, *Câmiu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, tahk.: Abdulhamid Hendâvî, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.
- Kâdizâde, Ömer b. İbrahim, *Umdetü'l-akvâl*, Kastamonu İl Halk Ktp. 37 Hk 3889/1.
- Kahhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-müellifin terâcîmu musannifi'l-kütübi'l-arabiyeti*, Müessesetür'r-risâle, yy., ty.
- Kasap, Murat, Osmanlı Gürcüleri, Gürcistan Dostluk Derneği Tarih Serisi I, Gürcü Osmanlılar I. Baskı, İstanbul, 2010.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, tahk.: Bekir Topaloğlu, Daru'l-Mîzân, İstanbul, 2005.
- Mehmed Tahir, Bursalı, Osmanlı Müellifleri, Matbaa-i Âmire, 1342.
- Mısri, Ebü'l-İrfân Sabbân Muhammed b. Ali, *Şerh Dibace feyzü'l-bihâr ala riyazi'l-izhar*, Süleymaniye Ktp., Yozgat Bölümü, nr. 687.
- Öztürk, Yunus *Süleyman Feyzî Paşa'nın er-Risâletü'l-Müftezile fi'r-Reddi Ale'l-Mu'tezile Adlı Eserinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum, 2015.
- Paşa, Mutasarrıf: Âsif, *Ankara Vilayet Salnamesi Çorum Sancağı*, Hicri 1318.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddîn Muhammed b. Ömer, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1981.
- Sabuncuoğlu, İhsan *Çorum Tarihine Ait Derlemelerim I*, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum, 2010.
- Söylemez, Mahfuz "Çorum Hasan Paşa Kütüphanesinde Bulunan İslam Tarihi İle İlgili Yazmalar I", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 2002/I, ss. 294-315.
- Süreyya, Mehmed, Sicilli-i Osmânî yahut Tezkire-i Meşâhir-i Osmanîyye, Matbaa-i Âmire 1308-1311.
- Taberî, Ebu Cafer Muhamed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, tahk.: Mahmûd Muhammed Şâkir, Mektebetü İbn Teymiye, Kahire, ty.

Tevkî, Abdülmennân Feyzî Süleyman, *er-Risaletü'l-Müftezile fi'r-reddi ale'l- Mu'tezile*, Hasan Paşa Ktp. Kayıt no: 985; Süleymaniye Ktp. Halet Efendi Bölümü Kayıt no: 420; İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, Kayıt no: 1084/03.

_____, *Akâidden Risale*, Kütahya Vahid Paşa İl Halk Ktp., 43 Va 2669.

_____, *Feydu'l-bihar 'alâ riyadî'l-izhâr*, Çorum Hasan Paşa Ktp., 19 Hk 2660; Kastamonu İl Halk Ktp., 37 Hk 1148.

_____, *Kur'an'dan Bazı Ayetlerin Tefsiri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, OE_Yz_1084/1.

_____, *Kur'an'dan Bazı Ayetlerin Tefsiri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, OE_Yz_1084/2.

_____, *Risâle fi izâhi ayâtî'l-cihâd*, Çorum Hasan Paşa Ktp., 19 Hk 153.

_____, *Risale fi Tefsiri Kavlihi Teala Fe-in Lem Ya'tezilukum*, Süleymaniye Ktp., Yozgat Bölümü, nr. 820.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1978.

248 OMÜİFD Zemaşerî, Ebû Kâsım Carullah Mahmûd b. Ömer b. Ahmed, *Esâsu'l-Belâğa*, tahk.: Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûud, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.

_____, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Çavâmîdî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vucûhi't-Te'vîl*, tahk.: eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Mektebetu'l-Ubeykân, Riyâd, 1998.

Arşiv Belgeleri

BOA, C. ML. 612, 25202, 29/ZA/1208;

BOA, C. ML. 610, 25147, 29/M/1208.

BOA, C. ML. 235, 9850, 14/ZA/1197.

